

селення в оцінці ефективності та безпеки державного та муніципального управління та прийняття на основі такої оцінки організаційних рішень, а також проведення реальних антикорупційних заходів під громадським контролем. Особливу увагу при цьому необхідно приділяти формуванню позитивно-орієнтованих соціальних мереж, інтегрованих у процес соціально-економічного розвитку села, а також розвитку інтелектуального потенціалу на основі ефективного реформування існуючої системи освіти.

4.2. Аграрне підприємництво: теоретичні формації і економічні практики у творенні соціального капіталу*

Головна мета розвитку аграрної сфери – це безпосередньо покращення добробуту людей, що мешкають у сільській місцевості, та опосередковано – це закладання основ для зміцнення регіонального та національного розвитку в цілому. Громадська довіра, посилення солідарності та відчуття приналежності – той соціальний капітал, який може підвищити ефективність участі населення в програмах розвитку села. Саме тому актуальності набуває дослідження сутності та особливостей соціального капіталу аграрної сфери як відправної точки визначення напрямів інституційних перетворень на селі, розвитку аграрного підприємництва.

З теоретичних концепцій відомо, що зміст понять «підприємництво» та «підприємець» було вперше розкрито Р. Кантільйоном (1680–1734 рр.) у трактаті «Нарис про природу торгівлі в цілому» («Essai Sur La Nature Du Commerce En Général», 1730 р.). Він розглядав підприємництво як економічну функцію особливого роду та акцентував увагу на завжди присутньому в ньому елементі ризику. При цьому підприємець Р. Кантільйон пропонував визначати як людину, яка за певну ціну купує засіб виробництва, щоб виробити продук-

---

* Автори: Шпикуняк О.Г., Грицаєнко М.І.

цію та продати її з метою одержання доходів, і яка, беручи на себе зобов'язання з витрат, не знає, за якими цінами може відбутися реалізація, тобто діє в умовах ризику. До підприємців він відносив людей з нефіксованими прибутками (ремісників, покупців, селян та ін.), тобто тих, хто був зайнятий економічною діяльністю в умовах нестабільності та непередбачуваності цін. Тобто, одна з головних рис підприємця за Р. Кантільйоном – це здатність до ризику [195].

Ж.-Б. Сей (1767-1832 рр.) у роботі «Трактат політичної економії, або Простий виклад способу формування, розподілу і споживання багатства» («*Traité d'économie politique ou Simple exposé de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses*», 1803 р.) сформулював власний погляд на підприємництво як раціональну комбінацію факторів виробництва в даній точці ринкового простору. Визначивши три фактори виробництва – труд, капітал і землю, – Ж.-Б. Сей наголосив на тому, що на розподіл багатств у суспільстві значний вплив здійснюють здібності підприємців [95].

Й. Шумпетер (1883-1950 рр.) у книзі «Теорія економічного розвитку» («*Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*», 1911 р.) по-новому трактує сутність поняття «підприємець». Він виділяє головну функцію підприємця, яка полягає в реалізації нововведень, що відіграють головну роль у розвитку капіталістичної економіки, в забезпеченні економічного росту. Підприємництво за Й. Шумпетером – складне комплексне явище, для якого характерні новаторство, нова комбінація факторів виробництва через упровадження нових видів техніки і технологій, створення нових товарів, освоєння нових ринків, джерел сировини; застосування нових розробок, нових технологічних рішень; ризик і невизначеність, спрямованість до одержання прибутку [117]. Саме завдяки Й. Шумпетеру підприємництво стали розглядати як четвертий фактор виробництва (на відміну від трьохфакторної моделі Ж.-Б. Сея).

Ф. Хайек (1899–1992 рр.) сутність підприємництва вбачав у пошуку та вивченні нових економічних можливостей, характеристик поведінки, а не конкретному виді діяльності. Через низку таких функцій, як прийняття рішень, несення відповідальності, він пов’язував підприємництво з управлінською діяльністю, хоча розрізняв поняття «підприємець» і «менеджер» внаслідок їхньої різної функціональної сутності [105].

Сучасні трактування науковцями сутності поняття «підприємництво» наведені у табл. 4.4, 4.5.

В теперішній час погляди науковців на сутність поняття «підприємництво» можна розділити наступним чином: як сукупність відносин (Азізов С. [120]); як діяльність (Закон України «Про підприємництво» [279], Л.М. Березіна [127], А.А. Герасимчук, Н.А. Герасимчук [147], В. Мадзігон [225], Н.А. Супрун [340]); як стиль поведінки (І.В. Лантух [219], В. Рудковська [310], Д.І. Шеленко, О.І. Жук, Н.Р. Мегедин, В.В. Твердохліб [375]); як інститут (О.О. Ляховець [223], М.В. Цаповська [360]); як створення цінності (О.П. Нестеренко [241], Д. Тіммонс [40]); як фактор розвитку (В.В. Лисенко [222], В. Сизоненко [318]).

Таблиця 4.4

**Сучасні трактування науковцями сутності поняття
«підприємництво»
як сукупності відносин та як діяльності***

Автори	Трактування
підприємництво як сукупність відносин	
Азізов С. [120]	«...підприємництво слід розглядати як багатопланове соціально-економічне явище, що являє собою сукупність економічних, історичних, соціальних та юридичних відносин підприємницького середовища, особистість підприємця, якому притаманний особливий стиль і тип мислення та поведінки, здатність до підприємництва великих масштабів, новаторська, ризикова діяльність з виробництва продукції, виконання робіт, торгівлі з метою одержання прибутку»

Продовження табл. 4.4

підприємництво як діяльність	
Закон України «Про підприємництво» [279]	Підприємництво - це безпосередня самостійна, систематична, на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, наданню послуг з метою отримання прибутку, яка здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності у порядку, встановленому законодавством.
Березіна Л.М. [127]	«... підприємництво традиційно визначають як самостійну, творчу, ініціативну діяльність , пов'язану з генерацією та освоєнням інноваційних ідей, розумінням перспективних чинників розвитку, створенням нових комбінацій чинників виробництва та обігу, пошуком ефективних сфер вкладення інвестицій і способів задоволення потреб споживачів на якісно новому рівні»
Герасимчук А.А., Герасимчук Н.А. [147]	«... підприємництво – це ініціативна, самостійна, інноваційна, систематична діяльність із виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг, яка здійснюється на власний ризик і під особисту майнову відповідальність з метою отримання підприємницького доходу»
Мадзігон В. [225]	У загальному вигляді підприємництво можна охарактеризувати як господарську діяльність та як економічну категорію . Господарська діяльність - це використання виробничих факторів (ресурсів) самостійного підприємства із метою одержання доходу. Економічна категорія - це певні економічні відносини і зв'язки між господарюючими суб'єктами з метою одержання і розподілу доходів на основі ринкової конкуренції.

*Складено на основі опрацьованих літературних джерел

Таблиця 4.5

Сучасні трактування науковцями сутності поняття «підприємництво» як стилю поведінки, як інституту, як створення цінності та як фактору розвитку*

Автори	Трактування
підприємництво як стиль поведінки	
Лантух І.В. [219]	Підприємництво є особливим новаторським стилем господарської поведінки , в основі якого лежить творчий пошук нових можливостей господарювання, вміння залучати і використовувати в умовах конкуренції ресурси з найрізноманітніших джерел.
Рудковська В. [310]	«... підприємництво - це тип господарської поведінки підприємців з організації, розробки, виробництва і реалізації благ з метою отримання прибутку і соціального ефекту»

Продовження табл. 4.5

Шеленко Д.І., Жук О.І., Мегедин Н.Р., Твердохліб В.В. [375]	Підприємництво являє собою певну форму економічної поведінки , сукупність набутих навичок і вроджених талантів, які уможливають успішне функціонування в ринковому середовищі задля досягнення бажаних цілей та отримання економічної вигоди.
підприємництво як інститут	
Ляховець О.О. [223]	Підприємництво відноситься до базових економічних інститутів , що формують інституціональну структуру національних економік ринкового типу, та орієнтується на два основних напрями: 1) створення великих організаційно-господарських структур, що надають економіці стабільність та керованість; 2) розвиток малого та середнього бізнесу, що сприяє конкурентному середовищу, забезпеченню гнучкості виробництва та індивідуалізації.
Цаповська М.В. [360]	В класичному розумінні підприємництво визнається ключовим інститутом ринкової економіки , рушійною силою її розвитку.
підприємництво як створення цінності	
Нестеренко О.П. [241]	Глибинна сутність підприємництва визначається інноваційністю, унікальністю, створенням організації і створенням цінності .
Тіммонс Д. [40]	«... підприємництво призводить до створення, пропущення, реалізації та оновлення цінності не лише для власників підприємства, а й для всіх зацікавлених сторін (стейкхолдерів)»
підприємництво як фактор розвитку	
Лисенко В.В. [222]	Підприємництво – самостійне організаційно-господарське новаторство на основі використання різних можливостей для випуску нових або старих товарів новими методами, відкриття нових джерел сировини, ринків збуту тощо з метою отримання прибутків і самореалізації власної мети.
Сизоненко В. [318]	Підприємництво – це розвиток інновативної ідеї в процесі самоорганізації та саморозвитку підприємства у взаємодії з внутрішнім і зовнішнім середовищами його функціонування

*Складено на основі опрацьованих літературних джерел

Безумовно, автори всіх представлених висловлювань мають рацію, однак їхні дефініції дещо однобічні, тому що підприємництво, як головний інститут ринкової економіки, можна розглядати як діяльність зі створення цінностей, яка потребує формування цілісної системи відповідних відносин, вимагає

200

від підприємця певного типу поведінки, є фактором розвитку економіки та суспільства в цілому. На наш погляд, найбільш чітко і конкретно визначення сутності поняття «підприємництво» наведено у Законі України «Про підприємництво»: «Підприємництво – це безпосередня самостійна, систематична, на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, наданню послуг з метою отримання прибутку, яка здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності у порядку, встановленому законодавством» [279].

Підприємництво в аграрній сфері економіки має свої характерні риси, які проявляються у динаміці основних показників діяльності підприємств України (табл. 4.6). За 2010-2016 рр. загальна кількість підприємств в Україні зменшилась на 19,1% і становила 306,5 тис. одиниць. В той же час кількість підприємств сільського, лісового та рибного господарства зменшилась на 11,2% і становила 45 тис. одиниць (14,7% від загальної кількості підприємств в Україні).

За відповідний період кількість зайнятих працівників всього зменшилась на 27,5% (до 5936,8 тис. осіб у 2016 р.), на підприємствах сільського, лісового та рибного господарства – відповідно на 20% (до 614,3 тис. осіб, що становить 6,6% від загальної кількості). Кількість найманих працівників всього за цей період зменшилась на 27,5% (до 5849,6 тис. осіб у 2016 р.), на підприємствах сільського, лісового та рибного господарства – відповідно на 19,5% (до 583,4 тис. осіб у 2016 р., що становить 10% від загальної кількості).

Капітальні інвестиції підприємств України в цілому за 2010-2016 рр. зросли в два рази і становили 288,1 млрд. грн., підприємств сільського господарства, мисливства та надання пов'язаних із ними послуг – в 4,7 рази, до 49,7 млрд. грн., що становить 17,2% від загального обсягу капітальних інвестицій.

Таблиця 4.6
**Динаміка основних показників діяльності підприємств
 України***

Показники	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Відхилення 2016 від 2010, (+,-)
Кількість підприємств, всього, тис. од.	379	375,9	365,1	393,5	341,2	343,6	306,5	-72,5
у т.ч. сільського, лісового та рибного господарства, тис. од.	50,7	41,7	47,7	49,9	46	46,7	45	-5,7
Кількість зайнятих працівників, всього, тис. осіб	8186	8022,1	7920,9	7642,5	6510,1	6041,6	5936,8	-2249,2
у т.ч. у сільському, лісовому та рибному господарстві	768,3	714,6	712	687,2	628,9	597,6	614,3	-154,0
з них кількість найманих працівників, всього, тис. осіб	8064,2	7941,4	7818,8	7521,6	6404,6	5930	5849,6	-2214,6
у т.ч. у сільському, лісовому та рибному господарстві	724,8	711	697,8	652,1	596	569,4	583,4	-141,4
Капітальні інвестиції підприємств, всього, млрд. грн.	133,9	188,7	235,7	222,7	184	218,8	288,1	154,2
у т.ч. сільського, лісового та рибного господарства	10,5	16,6	19,1	18,7	18,4	29,3	49,7	39,2
Рівень рентабельності (збитковості) операційної діяльності підприємств, %	4	5,9	5	3,9	-4,1	1	7,4	3,4
у т.ч. сільського, лісового та рибного господарства	22,9	23,2	22,8	11,7	21,4	43	33,6	10,7

Продовження табл. 4.6

Рівень рентабельності (збитковості) усієї діяльності підприємств, %	0,5	1,8	1	-0,7	-14,2	-7,3	0,6	0,1
у т.ч. сільського, лісового та рибного господарства	16,3	18	16,3	8,3	9,2	30,4	25,6	9,3

*Розраховано на основі даних Державної служби статистики України.

Рентабельність операційної діяльності підприємств сільського, лісового та рибного господарства за 2010-2016 рр. коливалась від мінімального значення 11,7% у 2013 р. до максимального значення 43% у 2015 р., в той час коли в підприємствах України в цілому аналогічний показник змінювався від рівня збитковості у 2014 р. -4,1% до максимального рівня 7,4% у 2016 р., що значно поступається показникам підприємств сільського, лісового та рибного господарства. Аналогічна ситуація склалася з рентабельністю усієї діяльності – цей показник у підприємств сільського господарства, мисливства та надання пов'язаних із ними послуг за 2010-2016 рр. змінювався від мінімального 8,3% у 2013 р. до максимального 30,4% у 2015 р., в той же час в підприємствах України в цілому в 2013-2015 рр. діяльність в цілому була збитковою (рівень збитковості відповідно -0,7%, -14,2% та -7,3%), а в 2010-2012 та 2016 рр. рівень рентабельності усієї діяльності був вкрай низьким – відповідно 0,5, 1,8, 1 та 0,6 відсотків.

В табл. 4.7 наведені дані експрес-аналізу фінансового стану підприємств України в цілому та сільського, лісового та рибного господарства. За даними табл. 4.7, за 2010-2016 рр. валюта балансу підприємств України збільшилась у 2,4 рази і становила 9991,8 млрд. грн., власний капітал збільшився в 1,7 рази (до 2445,8 млрд. грн.), при цьому в 2014 р. власний капітал скоротився за рік на 24,1%, у 2015 р. – навпаки, збільшився на 54,6%. Позиковий капітал за 2010-2016 рр. відповідно збільшився в 2,9 рази (до 7543,6 млрд. грн.), в тому

числі довгострокові зобов'язання і забезпечення – в 1,7 рази (до 1696,9 млрд. грн.), поточні зобов'язання і забезпечення – в 2,3 рази (до 5846,7 млрд. грн.). При цьому частка позикового капіталу в валюті балансу збільшилась на 12,8 в.п. і становила у 2016 р. 75,5%. Чистий прибуток підприємств України за 2010-2016 рр. збільшився на 15,8% (до 29,7 млрд. грн.), частка збиткових підприємств скоротилася на 14,4 в.п. (до 26,6%), рівень чистої рентабельності активів у 2016 р. порівняно з 2010 р. не змінився і становив 0,3%.

Таблиця 4.7

Експрес-аналіз фінансового стану підприємств України*

Показники	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Відхил. 2016 від 2010 (+, -)
Збільшення власного капіталу за рік, всього, %	14,5	10,7	20,1	2,4	-24,1	54,6	6,9	-7,6
у т.ч. підприємств сільського, лісового та рибного господарства	36,0	29,0	17,7	5,9	4,7	68	34,4	-1,6
Отримано чистого прибутку, всього, млрд. грн.	13,9	67,8	35,1	-22,8	-590,1	-373,5	29,7	15,8
у т.ч. підприємств сільського, лісового та рибного господарства	17,2	25,3	26,7	14,9	21,4	101,9	89,8	72,6
Кредиторська заборгованість у % до чистого доходу від реалізації, всього	76,3	74,1	77	84,7	97,9	101,2	109,7	33,4
у т.ч. підприємств сільського, лісового та рибного господарства	79,1	80,8	81,1	100	109,1	116,5	299,6	220,5
Частка позикового капіталу у валюті балансу, всього, %	62,7	63,3	64,8	65,8	75,3	71,6	75,5	12,8
у т.ч. підприємств сільського, лісового та рибного господарства	45,8	44,2	46,3	49,9	58	59,9	76,1	30,3

Продовження табл. 4.7

Власний оборотний капітал на кінець року, всього, млрд. грн.	276,0	310,0	358,5	379,7	120,7	293,7	-73,9	-349,9
у т.ч. підприємств сільського, лісового та рибного господарства	51,1	68,2	81,6	82,1	104,2	171,9	212,2	161,1
Рівень чистої рентабельності активів, всього, %	0,3	1,4	0,65	-0,4	-9,84	-4,63	0,3	0,0
у т.ч. підприємств сільського, лісового та рибного господарства	10,1	11,1	9,8	4,8	5,5	15	5,9	-4,2
Частка збиткових підприємств, всього, %	41	34,9	35,5	34,1	33,7	26,3	26,6	-14,4
у т.ч. підприємств сільського, лісового та рибного господарства	30,2	16,6	21,5	19,9	15,5	11,3	11,8	-18,4

*Розраховано на основі даних Державної служби статистики України

За 2010-2016 рр. валюта балансу підприємств сільського, лісового та рибного господарства збільшилась у 9 разів і становила 1530,3 млрд. грн., власний капітал збільшився в 3,8 рази (до 3,7 млрд. грн.), при цьому найповільніші темпи збільшення власного капіталу спостерігались у 2014 р. (4,7 %), найшвидші – у 2015 р. (68,0%). Позиковий капітал за 2010-2016 рр. збільшився в 14,9 рази (до 1164,3 млрд. грн.), в тому числі довгострокові зобов'язання і забезпечення – в 1,8 рази (до 61,5 млрд. грн.), поточні зобов'язання і забезпечення – в 12 разів (до 1102,8 млрд. грн.). При цьому частка позикового капіталу в валюті балансу збільшилась на 30,3 в.п. і становила у 2016 р. 76,1%. Чистий прибуток підприємств за 2010-2016 рр. збільшився в 5,2 рази (до 89,8 млрд. грн.), частка збиткових підприємств скоротилася на 18,4 в.п. (до 11,8%), рівень чистої рентабельності активів у 2016 р. порівняно з 2010 р. скоротився на 4,2 в.п. (до 5,9%).

Динаміка основних показників діяльності, а також дані експрес-аналізу фінансового стану виявили суттєві розбіжності між підприємствами сільського господарства, мисливства та надання пов'язаних з ними послуг, а також підприємствами України в цілому. Вважаємо, що крім інших суттєвих факторів (специфіки праці на землі, прив'язаної до природних умов виробництва, стану матеріально-технічної бази, диспаритету цін тощо), ці розбіжності пов'язані зі специфічними соціальними відносинами на селі.

Зміна складу сільського населення, вплив загальносвітових тенденцій на агропродовольчому ринку та інтеграція українського ринку в глобальну економіку обумовлюють необхідність пошуку якісно нових ресурсів розвитку сільського господарства, одним з яких є соціальний капітал як передумова розвитку підприємництва даної сфери економіки.

4.3. Кооперація як складова розвитку села і творення соціального капіталу*

Розроблення механізмів державної аграрної політики щодо підвищення ефективності використання наявного потенціалу аграрного сектору економіки – одне з найважливіших завдань, яке нині перебуває в центрі уваги науковців. З цією метою особлива увага має бути сконцентрована на створенні передумов для його інституційного забезпечення, яке, передусім, передбачає соціально-економічний розвиток сільських територій, формування механізмів взаємодії держави та аграрного бізнесу, розвиток системи сільськогосподарського дорадництва у вигляді інформаційної та консультаційної допомоги сільськогосподарським товаровиробникам і сільському населенню, розвиток дрібнотоварного сільгоспвироб-

---

* Автори: Штикуляк О.Г., Саковська О.М.